

Geëngageerd lezen

Elsbeth ETTY Klopt de kritiek dat hedendaagse Nederlandse schrijvers niet bij machte zijn tot het produceren van geëngageerde literatuur? Of herkent de lezer dergelijke romans niet bij gebrek aan wezenlijke betrokkenheid?

Elf jaar geleden, het drama in Srebrenica moest zich nog voltrekken, 11 september 2001 was ver weg, Pim Fortuyn zat in een *dark room* en Theo van Gogh moest het woord geiten-neuker nog uitvinden, schreef Bas Heijne een enigszins apologetisch artikel in *NRC Handelsblad* over het ontbreken van engagement in de Nederlandse literatuur. De tijd, het politieke klimaat, maar ook Nederland zelf zouden zich niet lenen voor engagement. Hij sprak van ‘het Hollandse dilemma’ en definieerde dat als volgt: ‘...getuige van iets zijn, betekent nog niet dat je er ook deel aan hebt. Een Nederlander, dus ook een Nederlandse schrijver, is de afgelopen jaren dag in dag uit geconfronteerd met de burgeroorlog in het voormalige Joegoslavië. Hij is omringd door alle voorstelbare fantomen van wreedheid, verdorvenheid en verdwazing, hij ziet slachtingen en uitbarstingen van wanhoop, maar hij kan zich er onmogelijk op een geloofwaardige manier mee identificeren, wat

een schrijver nu eenmaal wil doen om een fictieve werkelijkheid van een roman of verhaal gestalte te kunnen geven. Zijn ervaring blijft op een afstand, is in wezen even journalistiek als een krantenbericht. De ervaring van zijn personages wordt nageleefd, niet ingeleefd. De verbeelding is van oudsher het domein van de kunstenaar, maar wanneer die zijn verbeelding in dienst stelt van de verslaggeving, dat wil zeggen, wanneer hij niets anders wil zijn dan een kroniekschrijver, dan legt die kunstenaar het bij voorbaat af tegen de journalistiek, die zich het patent op de actualiteit heeft toegeëigend.’ (Heijne 1994)

Waarom, zo vroeg ik me toen al af, zou dit een typisch ‘Hollands dilemma’ zijn en waarom zou een schrijver zich niet kunnen identificeren met iets waar hij geen deel aan heeft? Leed Kafka aan de vervreemding die hij beschreef in *Die Verwandlung*, of aan de bureaucratische nachtmerries waarin zijn personages verzeild

raakten? Moet een schrijver – los van zijn nationaliteit – deelnemer zijn aan de werkelijkheid waaruit hij put, of volstaan inleving en het vermogen tot vormgeving?

Na iedere wereldschokkende gebeurtenis klinkt de roep om literair engagement. Zo ook een kleine anderhalf jaar na Heijnes verdediging van het ontbreken van Hollands engagement. Nederland, zo was toen allerpijnlijkst duidelijk geworden, had wel degelijk direct deel aan wat er in het voormalige Joegoslavië gebeurde, zozeer zelfs dat er gesproken werd van ‘medeplichtigheid’ aan de Servische massamoord op moslims in Bosnië. Verscheidene onderzoeken brachten vervolgens de mate van de Nederlandse verantwoordelijkheid voor die massamoord verder aan het licht. Er viel zelfs een kabinet over, wat de roerige episode van de Fortuyn-revolte inleidde.

Hoe komt het dat geen Nederlandse romanschrijver dit verstrekkende drama literair heeft verbeeld? Ik heb geen idee, maar vermoedelijk niet uit angst om slechts ‘kroniekschrijver’ te zijn, die het per definitie moet afleggen tegen de verslaggeving van een journalist. A.F.Th. van der Heijden schreef *De slag om de Blauwbrug*, de proloog op zijn roman-cyclus *De tandeloze tijd* over de

krakersrellen bij de troonsbestijging van Beatrix, in het buitenland op basis van krantenartikelen. Je zou die roman, evenals zijn latere *Advocaat van de hanen* (onder andere over de dood in een politiecel van kraker Hans Kok), een kroniek kunnen noemen, maar je doet deze boeken tekort met de vaststelling dat ze het niveau van de journalistiek niet overstijgen. Integendeel, Van der Heijden laat er een nieuwe werkelijkheid in zien en brengt dilemma’s,

Na iedere wereldschokkende gebeurtenis klinkt de roep om literair engagement

verbanden en gemoedstoestanden aan het licht die nog niet eerder waren geopenbaard.

Opgedrongen visie

Nederland heeft sinds de val van Srebrenica drama’s beleefd die wereldnieuws werden. En steeds opnieuw klinkt na zo’n drama de roep om literair engagement. Waar blijft de literaire ‘vertaling’ van de opkomst en ondergang van Fortuyn, het hoe en waarom van de moord op Theo van Gogh, de angst voor terrorisme en islam, de vreemdelingenhaat, de verrechtsing, de morele verloedering, de afnemende tolerantie, het populisme? ‘Waar moet het heen met het engagement, hoe om te gaan met conflicten en wat kan de rol van kunst daarin zijn?’, vraagt deze *Boekman* zich in alle ernst af.

Mijn antwoord is bondig: laat dat lekker aan de kunstenaar over. Evenmin als Bas Heijne elf jaar geleden zit ik als lezer te wachten op ‘geëngageerde’ literatuur, tenminste niet in

Met dank aan Em. Querido's Uitgeverij en Uitgeverij De Bezige Bij.

de traditionele betekenis die aan dat begrip wordt gegeven. Ik lees geen fictie om te worden bijgepraat over actuele ontwikkelingen die ik gemist heb en daar een politieke visie bij opgedrongen te krijgen. Want dat laatste is de primaire functie van geëngageerde kunst.

Geëngageerde schrijvers, zo leert de literatuurwetenschap, zien het belang van hun werk niet in de literaire kwaliteit ervan, maar in een buiten de literatuur gelegen functie die doorgaans van politieke of sociale aard is. 'Engagement (letterlijk: zich ergens toe verplichten) duidt op de zelfopgelegde verplichting van de kunstenaar zich met zijn werk in dienst te stellen van een politiek, sociaal, religieus of moreel ideaal en zo mee te werken aan de verandering van de samenleving om dat ideaal te verwezenlijken', aldus de omschrijving in het *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*.

In het algemeen plaatst men geëngageerde literatuur tegenover autonomistische literatuur, maar in zowel proza als poëzie blijkt deze scheiding niet altijd te handhaven. Luceberts poëzie is autonomistisch te noemen, maar een aantal van zijn gedichten, zoals de befaamde *Minnebrief aan onze gemartelde bruid Indonesia*, geschreven op 19 december 1948, de dag dat Nederland zijn tweede politieke actie tegen de Indonesische nationalisten was begonnen, zijn uitingen van maatschappelijke betrokkenheid en woedend politiek protest. Lucebert liet zien dat uitgesproken politiek engagement en grote kunst elkaar niet hoeven uit te sluiten.

Waarom zouden hedendaagse Nederlandse schrijvers niet bij machte zijn tot het produceren van geëngageerde literatuur? Omdat 'de wereld van alledag daarvoor te versnipperd is, te gecompliceerd, te weinig ideologisch ingedeeld', zoals Bas Heijne beweerde? De wereld buiten Nederland is evenzeer gefragmenteerd. Toch verschijnen er in het buitenland wel degelijk literaire werken die reageren op actuele maatschappelijke verschijnselen en

daar dieper in doordringen dan journalistieke verslaggeving vermag.

In 1998 publiceerde Philip Roth *The Human Stain*, dat de Clinton/Lewinsky-affaire tot onderwerp lijkt te hebben, maar in wezen handelt over wat in Nederland het 'multiculturele drama' wordt genoemd en inventariseert wat een halve eeuw aan burgerrechten- en andere emancipatiebewegingen heeft opgeleverd. Over Monica Lewinsky, behorend tot 'de domste generatie ooit', laat Roth een van zijn personages zeggen dat ze, zoals veel van haar leeftijdgenoten, trots is op haar oppervlakkigheid, holheid, leegheid. Een ander personage antwoordt dat dit weliswaar klopt, maar dat Lewinsky niettemin meer over Amerika heeft onthuld dan wie dan ook sinds *USA* van Dos Passos: 'Ze stak een thermometer in 's lands reet. Monica's USA.'

Ik vind dit een schitterende omschrijving van wat je moderne geëngageerde literatuur zou kunnen noemen: verhalen en romans waarin de temperatuur van een tijdperk waar ook ter wereld wordt gepeild. Zoals Roth in *The Human Stain* deed, J.M. Coetzee in *Disgrace*, Pamuk in *Sneeuw*, Houellebecq in *Elementaire deeltjes* en zoals ook Nederlandse schrijvers als

A.F.Th. van der Heijden en Arnon Grunberg dat op hun manier met succes hebben gedaan.

Maatschappelijke aardverschuivingen zoals veroorzaakt door oorlogen, revoluties, politieke moorden, klassen-, rassen- en seksenstrijd, hebben een incubatietijd nodig voordat zij kunnen stollen tot tijdloze verhalen met een universele betekenis. Veel meer dan een heet-van-de-naaldverslag, een reportage over de Lewinsky-affaire, is *The Human Stain* de ver-

Maatschappelijke aardverschuivingen hebben een incubatietijd nodig voordat zij kunnen stollen tot tijdloze verhalen

werking van de racistische geschiedenis van Amerika, het McCarthyisme, de burgerrechtenbeweging van de jaren zestig, de Vietnamoorlog, het feminisme. Zoals Roths jongste roman *The Plot Against America*, een *if-history* die in het verleden speelt, alleen voor wie het erin *wil* zien, een visionair boek is dat verband houdt met de gevolgen van 11 september 2001.

Tijd en kwaliteit

Hoe lang zal het duren voordat ingrijpende maatschappelijke veranderingen zoals in Nederland de ontzuiling, de dankzij ontkerking en feminisme ingezette individualisering, de toestroom van islamitische immigranten, de groeiende intolerantie, de xenofobie, de politieke verrechtiging, de opkomst en ondergang van Fortuyn, het hoe en waarom van de moord op Theo van Gogh hier het onderwerp worden van literatuur? En in welke vormen zal dat gebeuren?

Eén ding is zeker: hoe langer het duurt, hoe meer kans op kwaliteit. Zie bijvoorbeeld *De aanslag* van Harry Mulisch, een roman die de temperatuur van de Nederlandse natie peilde door aan de hand van één personage de samenhang tussen de bezetting, de koude oorlog, de revolte van de jaren zestig en de ‘Hollanditis’ van de jaren tachtig in beeld te brengen. Het kernthema in die roman was, veertig jaar na dato (!), de verwerking van de Tweede Wereldoorlog. Nog voordat dit in allerlei meer of minder wetenschappelijke publicaties gebeurde, slaagde Mulisch er in deze roman in een nuancering aan te brengen in het geijkte goed-foutdenken dat generaties heeft gevormd en tot de revolte van de jaren zestig en zeventig heeft bijgedragen.

Sinds de millenniumwisseling zijn er in Nederland tal van romans verschenen die ‘eigentijdse verschijnselen’ of recente geschiedenis tot onderwerp hebben. In lang niet alle gevallen blijkt dat een garantie voor kwaliteit te zijn. Robert Ankers *Hajar en Daan*, over de onmogelijke liefde tussen een gehooftoekte moslima en haar autochtone leraar, is literair gesproken een visieloze draak van een roman waar weliswaar empathie uit spreekt, maar die niets toevoegt aan het beeld

van de samenleving waarvan wij deel uitmaken. Hetzelfde geldt in mijn ogen voor *Casino* van Marja Brouwers, een ambitieuze mengeling van essay en roman, waarin het materialisme van de jaren negentig, verdwijnend normbesef en doorgeschoten individualisering worden geëxploreerd zonder daarin meer inzicht te verschaffen dan de in het boek bekritiseerde journalistiek vermag. Andere voorbeelden van recente Nederlandse romans waarin aan

Aan moderne zedenschetsen waarin eigentijdse morele dilemma’s worden aangeboord, is in Nederland allang geen gebrek meer

de hand van actuele gebeurtenissen de tijdgeest wordt gepeild, zijn *De nieuwe brug* en *ALVB* van Gijs IJlander over respectievelijk de bouwfraude en de gevolgen van emancipatie, individualisering en immigratie voor het normbesef van een op drift geraakte samenleving. Aan dergelijke boeken, moderne zedenschetsen waarin eigentijdse morele dilemma’s worden aangeboord, is in Nederland allang geen gebrek meer. Kees van Beijnum, Renate Dorrestein, Herman Koch en vele andere auteurs maken in hun werk dankbaar gebruik van actuele gebeurtenissen. Over de kwaliteit van hun romans kun je twisten, niet over ontbrekend ‘straatruoer’ waarover Ton Anbeek nu alweer een kwart eeuw geleden klaagde in *De Gids*, of maatschappelijke afzijdigheid.

Ingenieus spel

Maar toch, die roman over Srebrenica is nog altijd niet geschreven. Naar aanleiding van een

Elsbeth Etty

is hoogleraar Literaire Kritiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en literair recensent en columnist van *NRC Handelsblad*

debat in het Letterkundig Museum over 'literatuur en moraal', begin juni dit jaar, beklagde Herman Franke zich in *de Volkskrant* over het uitblijven van zo'n roman. (Franke 2005)

Voor dit evidente gebrek aan literair engagement gaf hij een andere verklaring dan Bas Heijne elf jaar geleden. Op een tekort aan identificatiemogelijkheden met het bloedbad in voormalig Joegoslavië kon hij zich uiteraard niet meer beroepen, hij gooide het dus maar op een ander typisch Nederlands verschijnsel: onvermogen tot zelfkritiek. Franke: 'Nederlanders steken graag tegenover het buitenland hun morele vingertje op en beginnen soms te stotteren van opinielust, maar ze houden er niet van om zichzelf of hun eigen cultuur moreel te bevragen. Misschien dat daarom de verloren finale van Srebrenica de publieke opinie nog steeds minder bezighoudt dan die van 1974. Je gunt haar een borende roman die geschreven is door de dochter van een door de Serven vermoorde vader, tevens vrouw van een vermoorde man. *The Flying Dutchmen*.'

Ik zou zeggen: Franke, schrijf die roman zelf, als je erop zit te wachten. Al had ik liever dat je daarin zou 'boren' in de psyche van een Nederlandse militair die de aan hem toevertrouwde mensen op last van hogerhand heeft moeten laten barsten. Zo ongeveer als Philip Roth zich in *The Human Stain* in een groep Vietnam-veteranen verplaatst. Of creëer een personage als de toen verantwoordelijke minister van Defensie Joris Voorhoeve, die de moed niet had om af te treden omdat dit hem, zoals we pas tien jaar na dato te horen kregen, van hogerhand verboden was.

Tegelijkertijd kun je je afvragen of schokkende gebeurtenissen als de Srebrenica-tragedie, de aanslagen van 11 september 2001, de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh per se één op één in romans 'verwerkt' moeten worden. 'Literatuur speelt met de mogelijkheid niet samen te vallen met wat ze vertelt', schreef Dirk van

Weelden vorig jaar in een zoveelste essay over literatuur en engagement. (Weelden 2004) Hoe ingenieuzer en raadselachtiger dat spel met de werkelijkheid wordt gespeeld, hoe waardevoller de literatuur. Mij zegt de puur aan Arnon Grunbergs verbeelding ontsproten roman *De Joodse Messias* dan ook meer over de angstige wereld waarin wij sinds vier jaar leven, de haatcultuur, het wezen van terrorisme, de implicaties van populisme, religieus fanatisme of gitzwart nihilisme dan de traktaten van Marja Brouwers, waarin plichtmatig aan 11 september wordt gerefereerd en zelfs de naam Bin Laden valt.

Met Herman Franke ben ik het eens dat literatuur morele kwesties moet bevragen, problematiseren, ontdekken of bestrijden en dat romans zonder een morele inzet niet het predikaat literatuur verdienen. Maar we zouden moeten ophouden kunstenaars voor te schrijven in welke vorm we die morele vragen al dan niet verpakt willen zien.

En die roman over Srebrenica? Die komt er heus wel, de vraag is alleen of dat boek daadwerkelijk Srebrenica als onderwerp zal hebben. Misschien is zo'n roman zelfs al geschreven, maar hebben wij hem bij gebrek aan wezenlijke betrokkenheid nog niet als zodanig herkend.

Geëngageerd lezen – laten we het daar eens over hebben.

Literatuur

Franke, H. (2005) 'Morele vrijplaats of arena'. In: *de Volkskrant*, 10 juni.

Heijne, B. (1994) 'Verlangen naar engagement in de literatuur'. In: *NRC Handelsblad*, 18 maart.

Weelden, D. van (2004) 'Oud straatrumoer, nieuwe kunst'. In: *De Gids*, februari.